

*Mātakitaki au ki te takitai o te raki
Ki te pokaikura e tanawhitiā mai*

*Uenuku e tiwhanawhana ai ki ruka
Ko te Rau o Titapu ki mua*

*Ka whakapiki te hā ki te taumata kōrero
Kia whakapnakiakihia mai kā mauka pepeha*

*Ko tōku mauka kākāpō e tū ake rā
Ko ahau te takata e whakatika ki ruka*

Tū te ihiihi

Tū te wanawana

Tū te mauri ki waho

Tū te mauri ki roto

*Tāpuketia au kia mārama ai taku titiro
ki āku umu takata*

Puritia tāwhia kia ita

Te mana tupuna

Te mana whenua

Te mana takata

Kia turuturu

Ka whakamana

Kia hina

Tind!

Rona

Tāt-e!

Ngāi Tahu

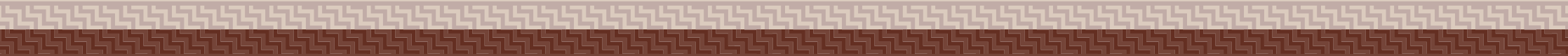
2025

Te Whāinga
Te manako o te Iwi
*Ko Tō Tātou
Whakatakanga*

Puritia tāwhia kia ita
Te mana tipuna
Te mana whenua
Te mana tangata

Tino Rangatiratanga – “Mō tātou, ā, mō kā uri ā muri ake nei”

Ngāi Tahu 2025

Te Whakatūwheratanga

Ko te kaupapa matua o Ngāi Tahu 2025, ko te tino Rangatiratanga. Arā, kia taea ai e tātou ō tātou ake pae tawhiti te whakatau.

He mahere-ā-iwi tēnei mō ngā tau e rua tekau mā rima hei kawē atu tātou ki te wāhi e taea ai e ngā tāngata, ngā whānau, ngā hapū, ngā Papatipu Rūnanga me te iwi whānui, te tū rangatira, kia whakatinana ai i ō tātou āwhero me ō tātou wawata.

Ko tō tātou whakapapa tō tātou tuakiri, tō tātou Ngāi Tahutanga.

Koina tō tātou ahureitanga e whatu nei i ngā aho tūpuna, e whakahono ana i tētahi whakatipuranga ki tētahi, mai i ngā atua ki te whenua tapu nei o Te Waipounamu.

Ka riro mā ia reanga ngā akoranga tūpuna e ako, e pupuri, kia pai ai ā rātou whakaritenga mō ngā wā e heke mai ana. Ko Ngāi Tahu 2025 tō tātou manako mō te pae tawhiti. Nā te tokomaha tēnei manako i waihanga, ā ka tau ki te tokomaha anō ngā hua o tēnei mahi.

I timata mai tēnei mahi whakarite i te whakatūnga o “Te Rōpū Arotahi i te Manako o te Iwi”. I riro i ēnei tāngata o Ngāi Tahu te mahi whakatau “moemoeā”. Kia whakaaroaro ka pēhea hoki āmuri nei? Ka pēhea hoki ō rātou whānau, hāpū, me ō rātou iwi i ngā tau e rua tekau mā rima e heke mai ana? He aha ō rātou āhua me te āhua o te ao whānui? I uia te hunga kaumātua, a Ngāi Tahu Whānui, ngā Papatipu Rūnanga, Te Rūnanga o Ngāi Tahu me ngā kaimahi o te iwi. Kātahi te tuhinga nei ka whakatakotoria ki mua i te aroaro o te iwi i te Hui-ā-Tau ki Kaikōura, i te tau 2000.

Kei te mihi atu Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki ngā kaimahi o tēnei kaupapa mō ō rātou mātauranga me ā rātou mahi i roto i tēnei rōpū.

I whakamanahia te Manako 2025 e Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te marama o Kahuru Kai Paeka i tēnei tau. I taua wā anō, i whakatū ngā Rōpū Arotahi hei whakahiato i ngā rautaki kia whakatinana ai i te moemoeā, ā, kia whāia kia eke panuku.

I roto i ngā marama nei, i huihui ngā rōpū arotahi kia wānanga ai i ngā kaupapa, ā, kātahi te pukapuka nei ka puta, hei koha ki a Ngāi Tahu.

Kei te mihi atu Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki ngā kaimahi o ngā Rōpū Arotahi mō ā rātou mahi.

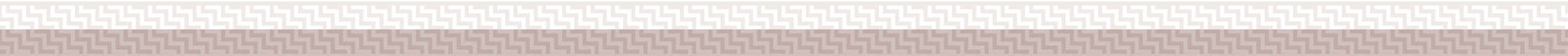
I torotoro Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te mata o te whenua ki te kōrero tahi, ki te whakarongo hoki ki te iwi whānui.

Kua wānangahia Ngāi Tahu 2025 ki ngā wānanga tekau mā whā i Te Waipounamu me Te Ika a Māui.

Nā ngā whakaaro me ngā wawata i puta mai i ēnei hui, te manako nei i whanake, i whakatika.

Nā, ka aru atu tātou ki hea ināianei? Ka noho a Ngāi Tahu 2025 hei tuhinga whaiora, ā, ka whakahoua, ka whakatikangia ia tau, ia tau, pērā i ngā tikanga e whakahaere nei i a tātou. Me whakahiato e ngā tari me ngā wāhanga āpiti o Te Rūnanga o Ngāi Tahu ngā rautaki kia tutuki ai i te mahere nui. Ka whakaetia ēnei rautaki e Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ā, ka whakawāhāia aua tari ia tau, ia tau. Ka tuku pūrongo hoki Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō tō rātou tautukunga ki a Ngāi Tahu 2025, i roto ā rātou pūrongo-ā-tau. Ka whakamahia hoki tētahi tirohanga hou ia rima tau.

Rārangi Ūpoko

Te Ao Tūroa – Te Taiao	8
Ko Ngā Whakapāpātanga me ngā Whai Wāhitanga-ā-iwi	12
Tō Tātou Ngāi Tahutanga	16
Te Whakaariki	20
Te Whakatipu Papatipu Rūnanga	24
Whānau – Te Whakatipu Hapori	28
Mātauranga	32
Te Kaitiakitanga/Te Tāhuhu	36
Te Pūtea – Ko Te Haumi Roroa	40

Te Ao Tūroa *Te Taiao*

Ko te taiao ko tātou. Ko te pūtaketanga o tō tātou Ngāi Tahutanga ko te hononga ki te ngā wai, ngā takutai, te ao o Tangaroa, me ngā uri o te Wao nui a Tāne. Koina hoki te puna o ā mātou tikanga me ngā tikanga e pā ana ki te mahinga kai.

I roto i taua hononga ko ngā whakamaharatanga ki ngā tūpuna me ngā huanui maha o Te Waipounamu i takahia e rātou. Kei reira hoki ngā mātauranga mō ā tātou mahinga kai me ngā tikanga ā-iwi, ā koina ngā tikanga e whakakaha ake ana i ngā herenga o tō tātou whakapapa ki te whenua. Ahakoa e haere ana tātou ki hea i te ao nei, he tūrangawaewae anō tō tātou, hei hoki atu, hei mihi atu, hei whakapakari i tō tātou Ngāi Tahutanga.

HE AHA NGĀ TINO TAKE/NGĀ MEA E AWE ANA?

Kia taea e Ngāi Tahu tō rātou tino rangatiratanga me tō ratou kaitiakitanga te whakahaere ki ngā wāhi tapu, ki ngā mahinga kai me ērā atu taonga i tuku iho ki a rātou. Mā tērā e whai hua i roto i ēnei wāhanga;

- Ngā hua o ngā mahinga rawa me ngā tikanga whakahaere o ngā rawa e pā atu ana ki ngā uara me ngā kaupapa o Te Rūnanga o Ngāi Tahu. E pāngia ēnei uara e ngā āhuatanga e whai ake nei:
- Te parahanga me te whakakinotanga o ngā kāinga me te whakangarongaro o ngā momo kararehe
- Te whakakinotanga o te pai me te rahi o ngā wai māori me ngā waitai
- Ngā tauārai o ngā ture me ngā whakanōhanga
- Ka kaha kē atu te whakamahi whenua, me te whakarerekētanga o ngā tikanga whakamahi whenua.
- Ko te iti o ngā mahi kohikohi kōrero, te mahi arotūruki me te mahi tuku pūrongo mō te āhuatanga o te takiwā, e hāngai pū ana ki ngā uara me ngā whāinga o Ngāi Tahu
- Te pānga mai o ngā kaupapa o te ao whānui ki ngā uara me ngā kaupapa whakahaere o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, arā:
 - Te mahanatanga haere o te ao me te huinga o te āhuarangi o te ao whānui
 - Ko te mahi raweke ira me ērā atu whakahiatotanga o te taha pūtaiao o te Pākehā
 - Ko ngā whakaaetanga-ā-motu me ngā tiriti o te ao whānui.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

- Ko te mauri me te wairua o ngā mahinga kai me ngā taonga katoa o te taiao te pūtaketanga o ngā whāinga o Ngāi Tahu hei ārahi i ngā mahi whakahaere o te kaupapa taiao.
- Ko ngā mahinga kai, ngā wāhi tapu me ērā atu taonga, ko ngā pou here i te wairua, i te whakapapa, i te tangata, me ngā tikanga o te iwi. Koira ngā pou e tautoko ana i te taha ohaoha me te nōhonga o te iwi. Ko te whāinga nunui o te whakahaerenga-ā-rawa taiao, kia tiakina, kia whakatipuria, kia whakamahia hoki ēnei wāhi me ngā rawa o roto, ā, kia pūmau tonu ngā take o Ngāi Tahu ki ēnei taonga.
- Kei te haere tonu ngā mahi e mahia ana e Te Rūnanga o Ngāi Tahu i tēnei wā tonu, hēoi anō ka ārahina tēnei mahi e te Manako o Ngāi Tahu 2025 atu i tēnei wā.
- Ka whakaurua a Ngāi Tahu 2025 ki ngā wāhanga katoa o ngā mahi whakahaere i ngā kaupapa nei, ā, ka whakarite i ngā rawa hei tautoko i ngā Papatipu Rūnanga me te iwi whānui kia whakatutuki ai i tēnei manako.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ki te whakahiato i tētahi mahere-ā-iwi i raro i te kaupapa ‘Ki Uta Ki Tai’ mō te mahi whakahaere i te kaupapa taiao.
- Kia whakahiato i tētahi rārangi rawa taiao/he pātengi raraunga i te Tātaitanga Rongo mō te Takotoranga Papa mā ngā wāhi tapu, ngā taonga me ngā mahinga kai, mā ngā Papatipu Rūnanga me te iwi whānui hoki.
- Ki te whakahiato i tētahi mahere e pā ana ki “Te Āhuetanga o te Takiwā” hei arotūruki, hei tuku pūrongo hoki ki ngā Papatipu Rūnanga me Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Kia whakahiato i tētahi pātengi raraunga o ngā matatiki o ngā pūtea hei āwhina i ngā Papatipu Rūnanga me Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Ki te whakatewhatewha i te whakatūnga o tētahi pūtea kairapu mō te rangahau-ā-iwi me tētahi tari rangahau mō ngā rawa taiao.
- Ki te whakahiato i tētahi kaupapa hei whakakaha ake ai i ngā Papatipu Rūnanga i roto i te whakahaerenga-ā-rawa taiao. Hei whakatutuki i tēnā, me whakatau i tētahi rārangi wā mō ngā mahi whakangungu i ngā tāngata o ngā Papatipu Rūnanga i ēnei mahi.
- Ka whakahiato, ā, ka whakatū hoki i ngā hui-ā-tau mō ngā rawa taiao. Ko ētahi o ngā kaupapa o ēnei hui: ko tētahi ‘hui kai-hau-kai’; ko ngā awheawhe me ngā wānanga mō ngā mahinga kai; ngā kawa me ngā tikanga.
- Kia whakatūria ngā ‘Pāka Mahinga Kai’ (pērā i te pāmu o Jericho me ngā rēpo o Muriwai, o Sinclair hoki) ki roto i ngā takiwā o ngā Papatipu Rūnanga katoa.
- Ki te whakahiato i ngā mahere mō ngā Papatipu Rūnanga kia whai wāhi ai rātou ki te taha pakihī, ā kia whakatipu ngātahi i te taha ohaoha, te taha taiao, me ngā uara-ā-iwi o Ngāi Tahu. Ā, kia hāngai tonu ana ēnei āhuetanga ki ngā tikanga pai o te taha pūtea. Ko ētahi o ngā whāinga, ko ngā āhuetanga maha o te tāpoi ā iwi, te tāpoi taiao, me te mahi a ngā pāmu paraumu.

- Ki te whakahiato i tētahi kaupapa e whakahono ana i te whakahaerenga-ā-rawa taiao me ngā whāinga mō te hauora, te tauwhiro hapori, me te taha pakihī o te iwi. Ko ētahi o ēnei whāinga e pā ana ki:
 - Te whakaaro nui o te iwi mō tō tātou Ngāi Tahutanga
 - Te mātauranga, me
 - Ngā whāinga-ā-whānau
- Kia whakatū i ngā hononga ōkawa ki ngā pokapū-o-waho; arā ko Te Manatū Ahuwhenua, Ngāherehere, ko Te Tautiaki i ngā tini a Tangaroa, ko Te Papa Atawhai me ngā Whare Wānanga.
- Ki te whakahiato i tētahi rautaki mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō te mātauranga taiao me te whakawhitinga o taua mātauranga (ki a rātou e whai ake ā muri mai).
- Ki te hanga i ngā rauemi taiao (arā ko ngā pukapuka, ngā rīpene, me ngā rīpene whakaata) hei tautoko i ngā akomanga mātauranga.
- Ki te kōkiri i ngā tono kia whakamanahia te mātauranga o te mahinga kai i roto i ngā Aratohu mō ngā Mahi Whakahaere-ā-motu.
- Ki te waihanga i tētahi waitohu hokohoko e hāngai tonu ana ki ngā uara o te iwi.
- Ki te whakahiato i tētahi tauira hei tātari i ngā mahi taiao ā ngā wāhanga katoa o Ngāi Tahu, ngā kamupene, ngā Papatipu Rūnanga me ngā marae.
- Ki te kōkiri i ngā tono kia whakamanahia ngā take, ngā uara me ngā whāinga o Ngāi Tahu i roto i ngā ture katoa o te taha taiao me te papa atawhai, i raro i ngā whakaritenga whānui.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Mā ngā Papatipu Rūnanga e whakahiato ngā mahere whakahaere taiao o ‘Ki Uta Ki Tai’.
- Ka whakahiato, ā, ka whakatū hoki i tētahi hui-ā-motu mō te mahi whakahaere taiao, ia tau, ia tau.

- Ka tū ēnei hui mā ngā Papatipu Rūnanga, ngā pokapū o te Kāwanatanga, ngā kaiarahi, ngā rōia, me ērā atu tūmomo pokapū o waho atu i te Kāwanatanga. Mā ngā Papatipu Rūnanga e whakahaere te kai-hau-kai mō ngā pōwhiri me ngā hākari i ēnei hui.
- Ka whakahiato, ā, ka whakatū hoki i tētahi hui whakahaere kaupapa taiao, mō ngā tāngata whenua o te ao.
- Ka whakatūria tētahi kura Ngāi Tahu mō te whakahaerenga-ā-rawa taiao.
- Mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu e whakatū, e hoko rānei tētahi pakihī akoako taiao.
- Ka kōkiri i ngā tono kia whakaiti ai i ngā matū paraumu taikaha me te haepapatanga o ngā orotā katoa i tō Ngāi Tahu Takiwā.
- Ka whakatinanatia te mahere whakahaerenga-ā-taiao o ‘Ki Uta Ki Tai’, ā, kia tautokohia e tētahi pātengi raraunga whānui o te Tātaitanga Rongo mō te Takotoranga Papa (GIS) me tētahi whakahaerenga arotūruki.
- Mā ia Papatipu Rūnanga e whakatūmau tētahi rārangi rawa taiao i raro i te Tātaitanga Rongo mō te Takotoranga Papa. Ka tuhia pūrongo e pā ana ki te āhuetanga o te takiwā, ā, ka whakataua atu ki Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Ka whakatūria tētahi tari rangahau rawa taiao o Te Rūnanga o Ngāi Tahu me tētahi pūtea kairapu mō te rangahau-ā-iwi.
- Ka whakatū, ā, ka whakatinana i tētahi whakahaerenga o ngā wānanga, ngā hikoi me ngā hui mō te kaupapa o ngā rawa taiao.
- Kua whakatau ngā Papatipu Rūnanga katoa i tētahi mahere ki te whakatūmau i tētahi pāka mahinga kai, tētahi umanga taiao rānei, ki roto i tō rātou takiwā.
- Ka whakatū Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te kawa mō te kaupapa taiao, ā, ka arotakehia ia tau, ia tau.
- Ka mātau ngā Papatipu Rūnanga katoa ki te whakahaere i ā rātou whakaaetanga-ā-rawa, ngā kaupapa a Te Papa Atawhai, me ngā hua i ahu mai i te whakataunga o te Kēreme.

Whānau

- Nā ngā akomanga mātauranga a Ngāi Tahu, i tūhono anō ngā herenga o Ngāi Tahu ki ēnei nohoanga me ngā rawa. Nā tēnei ka mōhio ai a Ngāi Tahu ki te mana, ngā tikanga me te whakahaerenga o ēnei āhuatanga, ā, ka taea hoki e rātou ēnei mōhiotanga te kōrero i roto i te reo ake o Ngāi Tahu.
- Ka huhua ngā mahinga kai, ā, ka māmā hoki te whakamahi i aua taonga

Hapū

- Kua whānui te hunga kaimahi o te iwi e mahi ana i roto i te kaupapa rawa taiao, arā, kei roto i tēnei rōpū, he kaumātua, ko ngā paetahi o ngā whare wānanga, ko ngā tāngata e mātau ana ki ngā tikanga whakahaere whenua, me ngā kaiwhakaako hoki.
- Nā te kaha o ngā Papatipu Rūnanga, ka taea e rātou ā rātou kawenga katoa e pā ana ki te whakahaerenga rawa taiao me ngā kaupapa taiao whānui, te whakatutuki, te whakatinana.
- Kua whakaurua e ngā Rūnanga ngā uara me ngā tikanga Ngāi Tahu ki roto i ā rātou mahi o ia rā, o ia rā, pērā i ngā mahi whakarite i ngā mahere mō “Ki Uta Ki Tai”.
- He whānui ngā tūmomo pakihī taiao a ngā Papatipu Rūnanga e whakahaere ana i roto i ō rātou takiwā, ā, tokomaha hoki ngā uri o Ngāi Tahu e mahi ana i roto i ēnei umanga.

Iwi

- Ka tiakina ngā wāhi tapu, ngā mahinga kai me ērā atu taonga i tuku iho nei ki a tātou, i runga i ngā uara me ngā whāinga o Ngāi Tahu.
- Kei te whakahaere Te Rūnanga o Ngāi Tahu i ētahi wāhi, ētahi rawa, me ngā takiwā.
- E mahi kau ana Te Rūnanga o Ngāi Tahu, rāua tahi ko tētahi atu pokapū rānei, hei whakahaere i ētahi wāhi, ētahi takiwā, me ngā rawa o roto. E tāuteutetia ana ngā uri o te iwi ki te whakahaere i ēnei wāhi me ngā rawa.
- Kua whakapaitia, kua whakaorangia ngā wai Māori katoa ki tā Ngāi Tahu e hiahia ai, arā, kore kau he tarutaru, he turuturu te hekenga o te wai, ā, he pai hoki te rahi me te painga o ngā wai hei kāinga mō ngā momo kararehe me ngā ika e pai ana ki a Ngāi Tahu.
- Kua tū tūmau Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei rōpū whakahaere i ngā kaupapa rawa taiao. He māramatanga ahurei tō rātou, ā, he tohunga, he matatau hoki ngā kaimahi.
- Ka tino whai wāhi Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki roto i ngā whakatakotoranga whakaaro e pā ana ki ngā pokapū whakahaerenga-ā-rawa .
- Ka mātau Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki ngā whakahiatotanga i roto i te putaiiao me te hangarau, ā, kei te noho te hangarau koiora hei kaupapa nunui. Kua whakaemitia ngā hangarau hou e hāngai ana ki ngā uara o Ngāi Tahu.
- Ka whakahaerea ngā rawa me ngā taonga katoa a Te Rūnanga o Ngāi Tahu i runga i ngā tikanga me ngā kaupapa taiao o Ngāi Tahu.

Ko ngā Whakapāpātanga me ngā Whai Wāhitanga-ā-iwi

Mā ngā whakapāpātanga pai, me te āheitanga o ngā whānau o Ngāi Tahu ki te uru ki roto i ngā kaupapa o te iwi, e whakanui ake ai te hunga e piri ana ki a Ngāi Tahu, ā, ka tutuki pai a Ngāi Tahu 2025.

Ka whakamōhio atu ki a Ngāi Tahu Whānui o tātou moemoeā, o tātou whāinga, o tātou whakatūtukinga, me ngā mea e whakatuma ana i a tātou. Ki te whakanui haere i te whai wāhitanga o Ngāi Tahu, ka noho tūmau tō tātou Ngāi Tahutanga, tō tātou tuakiri ahurei, me tō tātou reo mō ake tonu atu.

HE AHA NGĀ TINO TAKE/NGĀ MEA E AWE ANA?

- He tino nui tō Ngāi Tahu Takiwā, nā reira he uaua mā ngā uri o Ngāi Tahu ki te hokihoki atu ki ngā hui-ā-iwi.
- Kei Te Waipounamu, kei Te Ika-a-Māui me te ao whānui hoki ngā uri o Ngāi Tahu e noho ana (ko te nuinga tāngata āwhiwhiwi o Ngāi Tahu e noho ana ki waho o tō Ngāi Tahu rohe, ko te 50%).
- Me whakanui ake te whai wāhitanga o Ngāi Tahu Whānui ki roto i ngā mahi a ngā Papatipu Rūnanga.
- He nui te hiahia o Ngāi Tahu ki te mōhio ki ngā nekeneketanga me ngā take o Ngāi Tahu, ā, kia whai wāhi hoki rātou i roto i aua mahi-ā-iwi.
- Ki te kore tātou e whakanui ake ana i ngā whakapāpātanga me ngā whai wāhitanga mō ngā uri o Ngāi Tahu, ka waimaerotia te whakatipunga o te iwi.
- Me pai ngā whakapāpātanga i waenga i ngā Papatipu Rūnanga me Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ka tika.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

- Kei te whakahaere pōti ā pōhi mō ngā Papatipu Rūnanga katoa.
- Ka taea ngā uri katoa o Ngāi Tahu te whai wāhitanga ki roto i ngā mahi ā iwi, ā, ko te mea nui ko ngā mahi a ngā Papatipu Rūnanga.
- Ko te hiahia o ngā Papatipu Rūnanga, kia whakanui ake ai i ā rātou rārangi tangata, ā, ka tika hoki ngā kaupapa e whakahaere ana i ngā whakapāpātanga i roto i ngā whānau.
- Ka whakamahi Te Rūnanga o Ngāi Tahu i ngā mea hangarau hou hei hāpai i ngā whakapāpātanga me te whai wāhitanga o te iwi.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ka whakarite i tētahi pūtea hei whakahaere i te whakapāpātanga me te whai wāhitanga ki ngā mahi ā iwi me ngā kaupapa ā iwi, ā, mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu tētahi hanga o taua pūtea.
- Kua whakatūria tētahi whatunga whakapāpātanga o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Kua oti te pātengi raraunga whakapapa i runga i te kautenui o te tau 1848 (te pukapuka kahurangi), ā, mā tērā ka āhei a Ngāi Tahu Whānui ki te piri atu ki tētahi Papatipu Rūnanga, neke atu rānei. Mā tēnei pātengi raraunga e whakaatu i ngā hononga o ngā Papatipu Rūnanga ki ngā kaumātua o 1848.
- Kua oti te tirohanga tuatahi i ngā hiahiatanga-ā-whānau o Ngāi Tahu, ā, kei te whakamahi i ngā rautaki hei whakapai i te whakapāpātanga me te whai wāhitanga o ngā whānau.
- Kua tau ngā whakaritenga kia āhei ngā uri o Ngāi Tahu e noho ana ki waho o tō Ngāi Tahu Takiwā ki te whai wāhi ki ngā mahi ā iwi
- Ka mōhio a Ngāi Tahu Whānui katoa ki ngā wāhi tika ki te rapu mōhiotanga e pā ana ki ngā whenua Māori me ngā take whenua.
- Ka riro i ngā uri katoa o Ngāi Tahu ngā hua ā ngā mahi a Te Rūnanga o Ngāi Tahu.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Kei te mōhio ngā uri katoa o Ngāi Tahu i runga i te rārangi ingoa, ka pēhea e riro i a rātou ngā hua-ā-iwi.
- Ka taea e Ngāi Tahu Whānui o rātou pūkenga me o rātou aronga, te rēhita ki runga i te pātengi raraunga o Ngāi Tahu.
- Nā te pai o ngā whakapāpātanga o ngā rongō, me ngā tūmomo whakaritenga o ngā hui tangata, arā, ngā hui ā ripene whakaata, i nui ake ai te taenga atu o Ngāi Tahu ki ngā hui ā iwi.

Whānau

- Kua rēhitatia ngā uri katoa o Ngāi Tahu.
- Ka āhei ngā uri katoa o Ngāi Tahu Whānui ki te whiwhi hua ā iwi, ā, ki te whai wāhi hoki ki ngā mahi ā iwi.
- Kei te tū kaha ngā whānau o Ngāi Tahu i roto i tō rātou Ngāi Tahutanga me te reo ake o Ngāi Tahu.

Hapū

- Nā te pai me te tika o ngā mahi whakapāpātanga, i whakanui ake ngā rēhita a ngā Papatipu Rūnanga.
- E 80%, neke atu rānei, o Ngāi Tahu Whānui i runga i te rēhita e uru ana ki ngā mahi a ngā Papatipu Rūnanga.
- Ka taea e ngā mema katoa o ngā Papatipu Rūnanga te whai wāhi ki ngā hui e pā ana ki tō tātou Ngāi Tahutanga me te reo o Ngāi Tahu.
- Kua whakanuitia e te pātengi raraunga pūkenga tangata, te āheitanga o ngā tāngata ki te āwhina i te whakatipunga o te iwi.
- Nā te pai o ngā momo whakapāpātanga, ka whai wāhi ngā uri o ngā Papatipu Rūnanga e noho ana ki waho o tō Ngāi Tahu Takiwā, ki ngā mahi a o rātou Papatipu Rūnanga.

Iwi

- E tata tonu te 100% o Ngāi Tahu i rēhitatia.
- He nui te whai wāhitanga o Ngāi Tahu Whānui ki ngā mahi ā iwi.
- Kua whakaoratia tō tātou Ngāi Tahutanga me ngā tikanga Ngāi Tahu.
- Kua whakamakurutia te reo o Ngāi Tahu.
- He wānanga reo rua ngā hui a Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Ka mōhiohia ko ngā whakapāpātanga ā iwi ko tētahi wāhanga kaha i roto i te whakanōhanga.

Tō Tātou Ngāi Tahutanga

Ko te whakapapa te pūtaketanga o te tuakiri o Ngāi Tahu, o Ngāti Māmoe, o Waitaha hoki, ā, koina hoki te kaupapa e tūhonohono ana tātou ki te kāinga tupu o tō tātou tīpuna a Tahu Pōtiki i Te Tairāwhiti . Kua tohua tēnei e te kautenui o Ngāi Tahu i te tau 1848 (ko te pukapuka kahurangi). Ko ngā kaumātua i whakaingoatia i roto rā, ko te kāhui tīpuna o Ngāi Tahu o ēnei rā. Koina ngā aho tūpuna e whatu ana i te whanaungatanga i roto i ngā mahi ā iwi.

Nā ngā tāhuhu kōrero me ngā tikanga ā iwi tātou e here nei ki te whenua me te tangata, ā, ka noho tātou hei iwi ahurei. He tino hira o tātou hononga ki te whenua me ōna takutai mō tō tātou tuakiri, tō tātou Ngāi Tahutanga me ā tātou tikanga.

Kei te ora te taha wairua o te iwi, ā, kua tohua tēnei e tō tātou nuipuku ki te kōkiri, ki te kawē whakamua hoki i tō tātou Ngāi Tahutanga.

HE AHA NGĀ TINO TAKE/NGĀ MEA E AWE ANA?

- I tēnei wā tonu kei te mahi nui tātou ki te whakaora i tō tātou Ngāi Tahu. He tino tūāwhiri te mahi whakaora i tō tātou Ngāi Tahu.
- Me whai wāhi ngā tāngata katoa, ahakoa ō rātou pakeke me ō rātou hiahiatanga, ki ngā mahi whakaora i ngā tikanga ā iwi.
- Tū taratahi ana ngā tāngata tokomaha i ngā āhuatanga tūturu o te iwi. He kaha te Ngāi Tahu, ā, taihoa ka rahiake ngā mea angitū kia whakatakoto ai i ngā huanui kia whakatūwhera i ngā tikanga o mua, me ngā tikanga o ēnei wā ki a Ngāi Tahu Whānui.
- Nā te whakaaotanga e nui haere ngā mea e awe ana i tō tātou Ngāi Tahu. Hēoi anō nā ngā whakapāpātanga o te hangarau e nui hoki ngā āheitanga o tō tātou iwi ki te whai wāhi ki tō tātou Ngāi Tahu, ahakoa te wā, āhakoa kei hea rātou e noho ana.
- Mō te tokomaha o te iwi, ko te wā e whai wāhi tātou ki ngā mahi ā iwi, ko ngā wā whakatā. Ka taea e tātou te whakatū ngā āhuatanga hei whakangahau, hei whakarangatira i tō tātou iwi, kia whakapākari ai i tō rātou Ngāi Tahu.

KO TE PŪTAKETANGA O NG WHAKAARO

- Ko te kāinga te wāhi tino hira mō te whakatipunga tikanga ā iwi.
- Mā te wairua me te whakapapa e whakatau te hononga ki te whenua me ngā mahi i roto i te pūtaiao.
- Mā ngā hui tangata o te iwi, e whakanui ake ana tō tātou Ngāi Tahu.
- Ka pai te rangatiratanga me te tohungatanga, kātahi ka pai hoki tō tātou Ngāi Tahu.
- He pai ake te āta tiaki tikanga i ēnei rā, i te mahi whakaora tikanga ā muri mai.
- Ahakoa kei hea tō tātou iwi, kei reira hoki tō tātou Ngāi Tahu.
- He tino wāhi tō te reo Māori i tō tātou Ngāi Tahu.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- He rite tonu ngā hui/wānanga kaumātua.
- He wānanga mahinga kai mā ngā reanga katoa.
- He rautaki mō te whakapakaritanga o ngā tikanga ā iwi.
- He rautaki kia whakahonohono ai i ngā iwi kē ki ngā kaupapa whakarei i ngā tikanga ā iwi.
- Kei te haere tonu ngā taurima para.
- Kei roto te reo o Ngāi Tahu i ngā mahi whakatipu tikanga ā iwi katoa.
- Kei te haere tonu ngā taurima tikanga ā iwi.
- Kua whakatūria e te hunga whai pānga e awe ana i tō tātou whakatipunga tikanga ā iwi, ngā tikanga whakahaerenga taonga ki tā Ngāi Tahu e hiahia ai.
- Ka whakamahia ngā hangarau hou i roto i te whakahoutanga o ngā tikanga ā iwi.
- Ka mōhio a tēnā, a tēnā ki tōna ake whakapapa.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Ia rima tau ka whakamahia tētahi tirohanga hou i 'ngā putanga me ngā hua o ngā tikanga ā iwi'. Ā, kei roto rā hoki ngā tūtohutanga kua whakatutukitia.
- Ka ū tonu ngā reanga e heke mai ana ki ngā mōhiotanga e pā ana ki ō rātou whakapapa me ngā tikanga.

Whānau

- Kei te mōhio ngā whānau ki ō rātou whakapapa, ā, he kaha hoki tō rātou taha wairua.
- Ka noho te Ngāi Tahu i roto i ngā kāinga katoa o Ngāi Tahu hei taonga, hei mea e whakaawe ana i a rātou.
- Ka whakatutukitia te manako o Kotahi Mano Kāika.
- Kei te tautokongia ngā mahinga tikanga ā iwi e te hunga kaumātua.
- Kei te ako ngā reanga hou i ngā tikanga e pā ana ki ngā mahinga kai, ā, kei te tiakina ēnei taonga me ōna tikanga.
- Mā ngā mahi para hou te whanaungatanga me te tuakiri o te hapū e whakapakari, e whakanui ake.
- Ka whakanuitia te āheitanga o ngā whānau o Ngāi Tahu ki te ako i te reo o Ngāi Tahu.
- Ahakoa e noho ana ki hea, ahakoa te wā, ka whai wāhi ngā uri katoa o Ngāi Tahu whānui ki ngā mahi whakatipu i ngā tikanga ā iwi, ā, mā tērā anō tō rātou Ngāi Tahu e whakarei, e whakapakari.

Hapū

- Ka tūmau ngā tikanga me te tiakitanga o ngā wāhi taonga me ngā mahinga kai.
- Rite tonu ngā wā e whakarangatira ana, e whakanui ana i ngā tikanga ā iwi me tō tātou tuakiri.

Iwi

- He tangata mana ō tātou rangatira, ā, kei roto tonu i te iwi ngā tāngata e matatau ana ki te mahi toi, ngā taonga tuku iho, me ngā tikanga ā iwi.
- Ka whakatūria he mea angitū kia whakanui ake ai i tō tātou Ngāi Tahu.
- Ka mārara te katoa ki te mana o ō tātou tikanga ā iwi, me ōna āhuetanga katoa.
- He pai ngā āhuetanga katoa o ō tātou tikanga ā iwi ki a Ngāi Tahu, ā, he tokomaha hoki te hunga e whai wāhi ana ki roto.
- He tangata mana, he tangata mātau ō tātou rangatira, ā, haere ake nei.
- Ka tika ngā kaupapa tiaki taonga, ā, ka taea hoki e ngā uri katoa o Ngāi Tahu aua taonga te whakamahi.
- Mā ngā tikanga ngā mokopuna e aro atu ki tō rātou whakapapa, ā, ka tautokongia ō rātou hiahiatanga e ngā kaumātua.

Te Whakaariki

E awe ana ngā whakanōhanga o waho, arā, ko te kāwanatanga me te hunga pakihi, i ngā whāinga ā iwi katoa.

Me āhei a Ngāi Tahu ki te whakaawe i te aronga me te mahi whakatau tikanga o ēnei whakanōhanga kia whakatutuki ai a Ngāi Tahu 2025.

HE AHA NGĀ TINO TAKE/NGĀ MEA E AWE ANA?

- Kia whakatūmau te mana o te Ture Whakataunga o Te Kereeme o Ngāi Tahu 1998.
- Kia whakatūmau te mana o te Ture o te Tiriti o Waitangi 1992 (Te Whakataunga o ngā Take Ika).
- Ngā tūkinotanga o te Tiriti o Waitangi.
- Ko ngā take o roto e pā ana ki te Tiriti, hei tauira ko ngā ture mō te pūtea hauora.
- Ko ngā hononga ki iwi kē me tō rātou tautoko ki a Ngāi Tahu.
- Ko ngā honongā ki ngā rōpū Māori o waho me ērā atu rōpū o waho, me tō rātou tautoko ki a Ngāi Tahu.
- Ko ngā hononga ki ngā Mīnita.
- Ko te āhuatanga o ngā Ture.
- Ko ngā awenga tōrangapū.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

- Ko ngā kaupapa tino hira, ko ngā take e pā ana ki te tohanga ika me ngā tautohenga takiwā.
- Mā te ara whakahangahanga, mā te awe kaupapa a Ngāi Tahu e whakatau ngā take nunui ki a tātou.
- He pai ngā hononga o Ngāi Tahu ki ngā rōpū tōrangapū, me ngā kaimahi a ngā tari Kāwangatanga i ēnei wā, ā, mā ērā hononga e whai hua ō tātou hiahiatanga. Me whakatūmau tēnei āhuatanga ō tātou.
- Ko te hiahia o ngā rōpū kē e tautohe ana ki a tātou, kia hohou te rongo, ā, mā te ngākau pono o ngā taha e rua i roto i ngā whakaritenga, e tutuki pai tērā āhuatanga.
- Kaua e kōarotia e ngā anga whakahaere o Ngāi Tahu ngā tikanga tōrangapū.
- Mā ngā mātāpono o te whakapapa, ngā tikanga me te kotahitanga e ārahi ngā āhuatanga o ngā hononga o Ngāi Tahu ki ngā rōpū o waho me iwi kē.
- Ko ngā whakapāpātanga me ngā awe o Te Rūnanga o Ngāi Tahu i ngā uri o Ngāi Tahu Whānui, ko tētahi wāhanga kaha i roto i te whakanōhanga.
- He kaha tātou ki te whakaawe i ngā rangatira o te hunga pakihi kia rere pai ai ā tātou whakahiatotanga arumoni.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ka tirohia ngā āhuatanga o tētahi kautenui mō Ngāi Tahu, ā, ka whakahiato i tētahi rautaki hei whakarei i ngā pūkenga whakahiato-ā-whānau i roto i te iwi.
- Kua whakatūria ngā anga whakahaere o Ngāi Tahu, kia āhei tātou ki te whakaawe, ki te āwhina hoki i te aronga me te mahi whakatau tikanga a ngā tari Kāwanatanga ā rohe, ā motu hoki.
- Kei te whakahaere a Ngāi Tahu Seafoods i ngā hua motunga ika ō mua i te whakataunga ā Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- He iwi ārahi whakaaro a Ngāi Tahu.
- E tika ana ngā kaupapa ture o ngā Papatipu Rūnanga.
- Ka kitea ngā hononga ki ngā rangatira o te hunga pakihi i roto i tō tātou whai wāhitanga ki ngā hui ā rohe, ā motu hoki.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Ka whakanuitia e Te Rūnanga o Ngāi Tahu ā tātou hua tūmau i roto i ngā mahi tāpoi taiao me te tāpoi ā iwi.
- Ka whakamanahia e ngā whakataunga a ngā Kōti me te Kāwanatanga, te takiwā o Ngāi Tahu.
- Nā te tino ratanga o Te Papa Atawhai i whakatau te tukunga o Aoraki.
- Kua whakatūria tētahi ohu tangata whenua o te ao (ā, ko Ngāi Tahu tētahi o ngā iwi o roto).
- Kua oti te tirohanga i ngā hiahiatanga o Ngāi Tahu.
- Kua whakaritea ngā tatauranga o ngā whakatutukitanga mātauranga.
- Ka whakakahangia ngā māngai o waho ki te whakaawe kaupapa, e ngā whakapāpātanga e tautoko ana i a rātou.

Whānau

- Kua whakaaetia ngā take rawa a Ngāi Tahu e te Karauna, ā, kei te tūmau ngā tikanga whakahaerenga rawa tuku iho.
- E nui ake ngā paetahi o Ngāi Tahu i te tau toharite o te motu.

Hapū

- Ka tūmau te mātāpono o te whakauru tangata ki roto i ngā kaupapa ture a ngā Papatipu Rūnanga katoa, ā, kia āhei hoki te whakauru i a rātou e noho ana ki waho o tō Ngāi Tahu Takiwā.
- He tino kaha te mahi whakaawe a ngā Papatipu Rūnanga i roto i ō rātou takiwā.

Iwi

- Kua akoako Te Rūnanga o Ngāi Tahu me te Kāwanatanga mō ngā whakahiatotanga kaupapa katoa o te taha haporihapori, te taiao me ērā atu kaupapa e pā atu ana ki a Ngāi Tahu.
- Kua tohaina ngā hua motunga ika o mua i te whakataunga i runga i te kaupapa o te tohanga tino arotau.
- Kei roto ngā taurima o Ngāi Tahu i te maramataka ā motu.
- Kua tohaina ngā hua motunga ika o muri i te whakataunga pērā i ngā hua motunga ika o mua i te whakataunga.
- He mana tō Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki te whakaawe i ngā kura katoa i te wāhanga tuatoru o te Mātauranga i roto i Te Waipounamu.
- He kaha anō tō Ngāi Tahu ki tewhakaawe i ngā mahi tāpoi taiao me te tāpoi ā iwi kia mahi i runga i te tika.
- Kua tau ngā tautohenga ki te Taraipiunara mō te tawhā whakateraki o Ngāi Tahu.
- Ka ū ngā taha e rua ki te whakaaetanga o te whakataunga, tae atu ki te tukunga o Aoraki.
- Ka whakaaro ngātahi, ā, ka whai hua ngā hononga kua whakatūria i waenganui i a Ngāi Tahu me iwi kē.

- Kua whai wāhi a Ngāi Tahu ki roto i ngā whatunga tangata whenua o te ao whānui.
- E 80% o te iwi e whai wāhi ana ki ngā kaupapa ā-iwi. Kua arotakengia ngā hiahiatanga me ngā whāinga o te iwi, ā, kua whakatutukitia ngā hiahiatanga kua tohua.
- Kei te whakaawe a Ngāi Tahu i te Rūnanga o te Kāwanatanga.
- He reo kaha, he reo ruruku tō ngā iwi i roto i te ahumahi ika.
- He wāhanga motuhake mō Te Tiriti me ōna herenga ki te iwi i roto i ngā ture katoa o Te Kāwanatanga, ā, kei te whakatinanatia ērā āhuatanga.
- Kei te toro atu te awe o Ngāi Tahu ki te ao ōhanga me te ao tōrangapū i Te Waipounamu.
- Kei te mōhioia ngā mahi whakahirahira a Ngāi Tahu hei hāpai i te hapori o Te Waipounamu me Aotearoa.
- Ko te 'Tiriti' te tūāpapa o te ture Kāwanatanga o Niu Tīreni.

Te Whakatipu Papatipu Rūnanga

Kei te tautokongia ngā Papatipu Rūnanga i ngā mahi whakahiato whakapāpātanga e hāpai ana i te oranga o te whānau, te hapū, me te iwi. Ka mutu, ko te mahi a Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei tautoko i ngā whānau me ngā hapū. Ka whai wāhi ngā Papatipu Rūnanga ki te whakanui, ki te whakarei i ō rātou ake rangatiratanga, ā, kia whakapuāwai ngā hua ōhanga kia tutuki pai ō rātou hiahiatanga. Nā, i te mutunga iho o ēnei mahi, me āhei tonu ngā whakatipuranga e whai muri nei i a tātou ō rātou ake whāinga te whakatinana.

HE AHA NGĀ TINO TAKE/NGĀ MEA E AWE ANA?

Papatipu Rūnanga:

- Kei te tautoko ngā Papatipu Rūnanga i te rangatiratanga o ngā whānau, ngā hapū, me te iwi i roto i ō rātou takiwā.
- E whakakaha ana ngā Papatipu Rūnanga i te tuakiri o te hapū.
- He tūmomo waka ngā Papatipu Rūnanga hei whakatūwhera i te whai wāhitanga o ngā whānau ki roto i ngā kaupapa-ā-hapori, ā-iwi hoki.
- Ka mahi tonu ngā Papatipu Rūnanga i roto i Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- He wā puāwai tēnei mō ngā Papatipu Rūnanga.
- He mahi nui tā ngā Papatipu Rūnanga ki te whakanui, ki te whakatinana i ngā rautaki o Ngāi Tahu 2025.
- Kei te mahi ngā Papatipu Rūnanga i roto i te ao hurihuri (ngā whakanekeneketanga o ngā whakatipuranga).
- Ko te whakaukukatanga me te whakatūwheratanga o ngā rawa a ngā Papatipu Rūnanga.
- Ko ngā Papatipu Rūnanga te hunga whai pānga o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Ka toko ake te hiahia i roto i ngā Papatipu Rūnanga me ngā whānau, ki te rahi i ngā mahi o te ao ōhanga i roto i ō rātou takiwā.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

Papatipu Rūnanga:

- Ko Te Rūnanga o Ngāi Tahu tō rātou māngai.
- He tuakiri whaimana tō rātou.
- Nā te whakatipunga o te ōhanga o ngā Papatipu Rūnanga me ngā whānau, i whakareia tō rātou rangatiratanga ki ngā taumata katoa.
- Nā te whakatipunga o te ōhanga o ngā Papatipu Rūnanga me ngā whānau, i whakareia tō rātou rangatiratanga ki te whakatutuki i ngā hiahiatanga-ā-hapori (hauora, mātauranga, ngā kāinga noho, me te rapu mahi) me ngā hiahiatanga-ā-taiao.
- Me whai i te mana motuhake o tō rātou pūtea.
- Ka tautoko i ā rātou tāngata ki te whakatutuki i ō rātou whāinga ōhanga.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

Papatipu Rūnanga:

- He pātengi raraunga tāngata ā rātou
- Kei te tūwhera Te Pūtea Whakamahi ki a rātou
- Kei a rātou ngā pukapuka kaupapa, ngā pukapuka tikanga, me ngā kōrero katoa e tāpiri atu ana ki aua pukapuka.
- He whakaetanga, he kirimana, he whakamāramatanga tūranga me tētahi tikanga arotake ā a rātou kaimahi katoa.
- Kei te hāngai pū ā rātou mahere rautaki ki a Ngāi Tahu 2025.
- He puna tangata, he pūtea hoki ā rātou hei āwhina i a rātou ki te whakatutuki i ngā mahi whakahaere.
- Ka taea e rātou te whakapāpā atu ki te 60% (neke atu) o ō rātou tāngata mā tētahi o ngā kaupapa whakapāpātanga.
- Kei te tūwhera ngā pūtea o te whakanōhanga ki ngā Papatipu Rūnanga.
- He kaupapa arotake haumi ā ngā Papatipu Rūnanga.
- Kua whakaritea tētahi kaupapa mō te mahi kaute me ngā tikanga tiaki pūtea.
- He kaupapa tohanga pūtea ā rātou.

- Kua whakauru ngā uri katoa o Ngāi Tahu i runga i te rēhita ki tētahi o ngā Papatipu Rūnanga, neke atu rānei.
- Ko tētahi wāhanga o te whakatipu pūtea ā Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ko te whakahiatotanga o ngā Papatipu Rūnanga.
- Kei te hāpai Te Rūnanga o Ngāi Tahu i ngā rūnanga me ngā whānau ki te whakatinana i ō rātou wawata.
- Ka mōhiotia ngā rawa me te kahamahi o ngā Papatipu Rūnanga.

- Kua whakatūria ngā anga whakahaere me ngā tikanga whakahaere mā ngā Papatipu Rūnanga.
- Kua neke atu i te rua tekau ōrau o te tokomaha o ngā tāngata e tae atu ki ngā hui rūnanga.
- Kua tae atu ā rātou tāngata ki ngā kaupapa whakangungu i te tātari haumi, te tiaki rawa, te whakahaere wāhanga mahi, me te whakahaere umanga.
- Kei te mōhiotia ā rātou ngā rawa me ngā taonga (ko te puna tangata, ngā rawa tūmau, me ngā rawa whai pūtea).

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

Papatipu Rūnanga:

- Kua whakaritea, ā, ka whakamahia ngā mahere whakahaere mahi-ā-tau .
- Kei te whakamahi rātou i te ipurangi hei whakarato pānui, ā, ka whakamahia e rātou te hangarau pārongo hou o te wā.
- Kua whakatūria ngā hononga ki ō rātou hunga whai pānga.
- Ka tiakina, ā, ka whai take ngā whakaurunga katoa.
- Kei te mahi ngātahi ngā Papatipu Rūnanga, ā, nā te mahitahi i nui ake ai ngā hua i puta.
- Ka taea e te kaupapa whakapāpātanga o ngā Papatipu Rūnanga ngā whakanekeneke hou (a waho, o roto hoki) te whakaurutau.
- Ka taea e rātou ngā whakanekeneke hou o te ao whānui te ārahi, te arataki.
- Ka tutuki i a rātou ā rātou whakaritenga i runga i te mōhio, te tōtika, me te tohungatanga.
- Ka hāpai rātou i te mana o ō rātou tāngata.
- He hononga ōkawa ō rātou ki ngā hunga whai pānga.

- Kua whakatūria ngā kaupapa me ngā tikanga kia whakamātau i ngā haumi katoa e whakaaroarohia ana.
- Kei te tūwhera ngā pārongo e pā ana ki te taha pakihī, te mahi whakangungu kaupakihi, me te ao ōhanga, ki ngā Papatipu Rūnanga.
- Ko ngā Papatipu Rūnanga ngā wāhi tuatahi hei riro mā ngā whānau ngā hua-ā-iwi o te Whakataunga o Ngāi Tahu.
- Ko ngā Papatipu Rūnanga ngā wāhi tuatahi hei riro m ngā whānau te whai wāhitanga ki ngā mahi-ā-iwi.
- Ka taea e ngā Papatipu Rūnanga te whakapāpā atu ki ō rātou tāngata katoa mā ngā tūmomo kaupapa whakapāpātanga e toru, neke atu rānei.

- Kua whakauru ngā uri katoa o Ngāi Tahu kua rēhitatia, ki tētahi o ngā rārangi tāngata o ngā Papatipu Rūnanga, neke atu rānei.
- Kei te whai wāhi te waru tekau ōrau o ngā mema o ngā Papatipu Rūnanga ki ngā mahi a ō rātou rūnanga.

Whānau

Papatipu Rūnanga:

- Ko a rātou hinonga ngā kaitukumahi nunui mō ō rātou mema i roto, i waho hoki i ō rātou takiwā.
- E tū māia ana, e toitū ana ngā ōhanga o ngā Papatipu Rūnanga me ngā whānau.
- Ka taea e ngā Papatipu Rūnanga ō rātou whānau te āwhina i roto i ngā take umanga, ngā take arumoni, me ngā take ōhanga.

Hapū

Papatipu Rūnanga:

- Kei te te ārahi rātou i ngā mahi o te ao ōhanga i roto i ō rātou takiwā, ā, he whānui hoki te toronga o ngā haumi.
- Ka taea e ngā kaiwhakahaere o ngā Papatipu Rūnanga ā rātou kaupapa pūtea te whakahaere i runga i te tika.
- Kei te whakatipu haere ngā Papatipu Rūnanga i ā rātou rawa me ā rātou haumi.
- He tika kia kotahi, neke atu rānei, te umanga arumoni o ia Papatipu Rūnanga, o ia Papatipu Rūnanga.
- Kei te mahi ngātahi rātou, ā, nā te mahitahi i nui ake ai ngā hua e puta ana.
- Kei te whai wāhi ki ngā kaupapa ōhanga a ō rātou hapori.

- Ko ngā whakaritenga o ngā kaupapa ōhanga, ngā tikanga me ngā kaupapa hapori ngā pou tautoko mō ngā Papatipu Rūnanga.
- Kua whaihua ngā ahi kā o ngā papatipu marae.
- He maha ngā umanga o ngā Papatipu Rūnanga kua mōhiotia he rōpū ārahi ahumahi (pērā i ngā tio, me te tāpoi-ā-iwi).

Whānau

Te Whakatipu Hapori

Nā te mahi tuku rawa hei hāpai i ngā hiahiatanga me ngā whāinga-ā-whānau, i whakapai ake te hauora o ngā whānau o Ngāi Tahu. Ka tautokongia ngā whānau kia whakauru atu ki ngā mahi e hāpai ana, e whakarei ana i te hauora o ō rātou tinana, ō rātou aronganui, ō rātou hinengaro me ō rātou wairua hoki.

- Whakapapa** ● *Ka mōhio ko wai tātou, ā, he tikanga whakakotahi i a tātou*
- Whānau** ● *Ka whakatūmau te ahi kā roa, toitū te tūrangawaewae*
- Hapū** ● *Mā te hapū e noho tūmau te ahi kā me te tūrangawaewae*
- Rūnanga** ● *E hāpai ana i tō tātou Whakatipunga, tō tātou whakahiatotanga*
- Whenua** ● *E ukauka ana i ō tātou oranga*

HE AHA NGĀ TINO TAKE/ NGĀ MEA E AWE ANA?

- Me mōhio ki ngā pārongo e pā ana ki ngā āhuetanga, ngā hiahiatanga, me ngā whāinga o Ngāi Tahu Whānui.
- Tokoiti o te iwi e whai wāhi ana ki ngā take me ngā kaupapa-ā-iwi.
- Kāore anō tātou kia ruku ki te hōhonutanga o te puna tangata o Ngāi Tahu Whānui.
- Kei raro te hauora o ngā hapū me ngā whānau e pūtu ana.
- Ka nui te huringa o te tatautanga taupori o Ngāi Tahu Whānui i roto i ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei.
- Kei te tūhonohono te whakahiatotanga-ā-hapori, ā-tikanga, ā-Papatipu Rūnanga hoki.
- Ko ngā wāhanga o te hauora whānau, ko te mātauranga, ko te reo o Ngāi Tahu, ko te mahi, ko te hauoratanga me te oranga tangata.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

Kei te ū a Ngāi Tahu ki ngā mahi whakatipu i a tātou, ā, kei te rapu hoki i te whakaukautanga mō te ao kei mua i a tātou, arā “Mō tātou, ā, mō kā uri ā muri ake nei”.

- Nā tō tātou whakapapa tātou i whakarōpū, i whakakotahi, i whakaū ki te manako kotahi.
- He waka pai ngā Papatipu Rūnanga tekau mā waru hei kawē i ngā whakahiatotanga o ngā tōrangapū, te hapori, te ao ōhanga me ngā tikanga-ā-iwi o ngā hapū me ngā whānau.
- He takiwā ahurei, he matawhenua rerekē tō Ngāi Tahu hei whakahiato i ngā mea angitū mō te whaneketanga ukauka.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ka aroturuki i ngā mahi ā ngā pokapū Kāwanatanga e kawe ana i ngā ratonga hauora me ngā ratonga hapori ki te iwi Māori.
- Ka mau i ngā tamariki o Ngāi Tahu ō rātou take ki te Ratonga Hauora Tamariki.
- Ka whakatūria tētahi tirohanga ki ngā hiahiatanga-ā-whānau.
- Kua whakahiato Te Rūnanga o Ngāi Tahu i tētahi whakaaturanga hei tiro atuki te tatauranga taupori o Ngāi Tahu.
- Kua whakahiatotia ngā pārongo e pā ana ki ngā hiahiatanga me ngā wawata o Ngāi Tahu, kia āhei tātou ki te whakaawe i ngā kaupapa Kāwanatanga me ngā hua rautaki.
- Kei te whakahiato i ngā pātengi raraunga hei hāpai i te aronga rautaki o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Kua whakatinanatia te kaupapa whakatipunga whānau.
- He whakapāpātanga rawe a Ngāi Tahu Whānui.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Mā te rangahau me te tātaritanga o ngā hiahiatanga-ā-whānau, ka mārama ki ngā wāhi tika hei tuku rawa tautoko.
- Mā ngā pārongo e pā ana ki ngā hiahiatanga-ā-whānau me ō rātou wawata e whakaawe ngā kaupapa hei hāpai i te hauora o te whānau.
- Ko te mātauranga hauora me ngā ratonga tokonga hauora i utua e te Kāwanatanga, e tautoko ana i te hunga rangatahi kia āta whiriwhiri i ngā huarahi pai mō ō rātou oranga.
- Kua whakatō kano ārai mate ki te iwa tekau mā rima ōrau o ngā tamariki o Ngāi Tahu i raro i te rima tau.
- Kua whakapai ake te oranga me te oreoretanga o te hunga kaumātua i roto i ō rātou kaumātuatanga.
- Ka whakaiti i te rerekētanga o te hauora i waenganui i te iwi Māori me iwi kē.
- Ka whakakorengia haere ngā tauārai katoa e pā kino ana ki te hauora o Ngāi Tahu Whānui, pērā i te utu, te haere mā runga waka, me te pānga ki ngā mea angitū.

- He pai ngā kaupapa ō roto me ngā kaupapa ā waho hei whakapai ake i te whiringa me te hauora o Ngāi Tahu Whānui.
- Ka taea e ngā Papatipu Rūnanga, Ngāi Tahu Whānui me ngā iwi, te tini me te mano o ō rātou mema te manaaki, te whakanoho ā tō rātou hokinga mai ki te wā kāinga.
- He pouārahi ngā rangatira o Ngāi Tahu i roto i te whakatipunga o te iwi.
- Nā ngā kaupapa auaha i whakanui ake ngā kōwhiritanga a Ngāi Tahu.
- Ka hāpai Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te hauora o Ngāi Tahu Whānui me ngā Māori katoa e noho ana i Te Waipounamu.

- Kei te toro atu te awe o Ngāi Tahu ki te ao tōrangapū, ā, ka āhei ki te ārahi i ngā whakarerekētanga.
- Kei te pai tonu te hauora o te hunga pakeke me te hunga kaumātua. Nā reira rātou i tiaki pai, i whāngai pai i ā rātou whānau.
- Kei te whakakorengia haere ngā tauārai katoa e pā kino ana ki te hauora o Ngāi Tahu Whānui.
- Nā te pai o ngā pārongo, te tātari me ngā mahi whakatakoto māhere, i āhei Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki te whakanui ake i ngā mea angitū i ahu mai i te huringa o te tautauranga taupori.
- Kua whakapaitia te hauora o te whānau i tō rātou rironga i te mana whakahaere, me ngā rawa tautoko i ō rātou ake oranga. E hāpai ana ngā kaupapa kāwanatanga i ngā whānau ki te whakatutuki i ēnei whāinga.
- Ka mārama ngā huringa o te tatauranga taupori o Ngāi Tahu, ā, ka hāngai pū ana ngā kaupapa-ā-iwi ki ērā āhuatanga kia whakanui ake ai i ngā hua, ā, kia whakaiti hoki i ngā mea tauārai o te wā.
- Nā te kaha o te iwi ki te kōkiri, ki te tautoko hoki i te taha mātauranga me te whaneketanga o Ngāi Tahu Whānui, ka huhua ngā mea angitū mō te whakatipunga o te iwi me ngā rangatira hou.
- Nā te rahi o te pūtea-ā-iwi, me te toronga tika o te pūtea kāwanatanga, ka whakapai ake i te hauora o Ngāi Tahu, ā, ka whānui ake ngā kōwhiritanga mō ō rātou oranga.

Mātauranga

He takiwā kaupapa mātauranga mutunga kore e whakarato ana i ngā mea angitū mā Ngāi Tahu iwi kia kaha ai ki tō rātou Ngāi Tahutanga, ā, kia āhei hoki rātou ki te rapu mātauranga whai kounga kia taea ai te whakatau whiringa, ā, kia āhei ki te waihanga me te whakahaere i ō rātou oranga ake.

HE AHA NGĀ TINO TAKE?

- Nā ngā whakatutukitanga mātauranga o Ngāi Tahu ka whaihua hoki te hapori whānui o Niu Tireni.
- Ko te whakarei i ā Ngāi Tahu whiringa kia āhei rātou ki te uru ki roto i nga kaupapa mātauranga ahakoa te taumata.
- Me hāngai whakamua tonu ngā kōkiritanga me ngā kaupapa katoa.
- Me whakarata ana ngā whakanōhanga mātauranga whakarīroa ki ngā whānau o Ngāi Tahu.
- Kia whakakaha ake i te āhei o Ngāi Tahu ki te whakarite hononga ki te hunga whai pānga.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

- Kia tutuki pai ngā whāinga katoa, me whakamahi tika ngā rawa e watea ana.
- Ko ngā wāhanga o te hauora whānau, ko te reo o Ngāi Tahu, ko te mahi, ko te hauoratanga me te oranga tangata, me te mātauranga hoki.
- Ka whakatūria e Te Rūnanga o Ngāi Tahu ngā hononga rautaki ki ngā pokapū mātauranga whakahaere pūtea, kia whakatutuki ai i ngā whāinga o Ngāi Tahu.
- He tika kia kōmitimiti ai te mātauranga ki ērā atu kaupapa arotahi i tohua e Ngāi Tahu 2025.
- Kia tika ngā kōwhiritanga a ngā whānau, me matua mārama rātou ki te hononga i waenga i te mātauranga o ngā tamariki nohinohi me te āhei o ngā tamariki ki te whakauru atu ki ngā taumata katoa o te mātauranga.
- He tino tikanga te mātauranga mō te whakatipunga o te iwi me te whai wāhitanga o te tangata ki te hapori whānui.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ko Te Whakaaetanga i waenganui i Te Tāhuhu o te Mātauranga me Ngāi Tahu ka noho hei kirimana tino whai tikanga mō te ahu whakamua o ngā wawata o Ngāi Tahu mō te taha ki te mātauranga.
- Ka whakatūria ngā hononga whaihua ki te Kāwanatanga me ngā whakanōhanga mātauranga hei tautoko i te whakatinanatanga o ngā whāinga mātauranga o Ngāi Tahu.
- Kia whakatūria ngā pokapū tamariki nohinohi.
- He whakataunga tūtohu mā ngā tamariki me te hunga rangatahi o Ngāi Tahu i roto i ngā kaupapa o te tuhituhi, o te kōrero pukapuka, me te tātai pāngarau.
- Kia whakatū i te kaupapa o PAFT i roto i te takiwā o Ngāi Tahu.
- Ko te hanga me te tūari i ngā rawa mātauranga o Ngāi Tahu.
- Kia whakatūria tētahi kaupapa hei whakanui ake i te rahi o ngā kaiako o Ngāi Tahu ki ngā wāhi mātauranga katoa.
- Kia whakatūria tētahi kaupapa whakapakari kaiwhakahaere ki roto o Ngāi Tahu, ā, kia whakahiatotia tētahi mahere kia tuku mana whakahaere ki a rātou e whai ā muri ake nei.

- Ka whakatūria he hononga i waenganui i ngā Papatipu Rūnanga me ngā whakanōhanga mātauranga katoa i tēnā rohe, i tēnā rohe.
- Kia whakaritea he kaupapa mātauranga i waenganui i a Ngāi Tahu me ētahi atu iwi, ētahi atu whakahaere anō hoki.
- Ko te whakarite mai a Ngāi Tahu i te kaha o te pai haere i roto i ngā mahi o te mātauranga inā whakahāngaia atu ki ngā waitohu mātauranga o te motu.
- Ka āhei ngā uri katoa o Ngāi Tahu ki te ako i te reo ake o Ngāi Tahu.

Hei ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei...

- He maha ngā tūmomo kaupapa whakangungu – whakaako hoki i roto i tō Ngāi Tahu takiwā e mahia ana ki te reo Māori mā ngā tāngata katoa o Ngāi Tahu kia taea ai te reomahatanga te whai engari me te āta titiro anō ki ngā reo ake o Ngāi Tahu.
- E āhei ana ngā mātua ki te tuku i ā rātou tamariki ki ngā pokapū mātauranga e whaongia ana ki ngā uara o Ngāi Tahutanga me tōna tuakiritanga – e whakarato nei hoki i ngā kaupapa mātauranga pai rawa atu.

- He reorua ngā tamariki katoa o Ngāi Tahu i te reo Māori me te reo Pākehā, ā, e mātau anō hoki ki te reo ake o Ngāi Tahu.
- Kua whai hononga a Ngāi Tahu ki ētahi atu tangata whenua o te ao i runga i ngā hua mātauranga.
- Ka uru pai a Ngāi Tahu ki te mātauranga o ngā taitamariki nohinohi.
- Kua whakatūria ngā tikanga hāpai ākongā e arotahi ana ki ngā hiahiatanga o ngā tāngata i roto i te taumata tuatahi me te taumata tuarua.

Whānau

- Kua tutuki i a Ngāi Tahu i ngā tiketiketanga o te mātauranga e ai ki ngā waitohu mātauranga.
- He maha ngā huarahi rapu mahi kei mua i te aroaro o ngā paetahi o Ngāi Tahu.
- Ko te whakapakari i ngā hononga mahi tōtika me ngā whakanōhanga mātauranga e tautoko ana i ngā wawata o Ngāi Tahu i roto i te mātauranga taumata tuatahi – taumata tuarua hoki.
- Kia nui ake ngā uri o Ngāi Tahu e uru ana, e angitū ana i roto i ngā kaupapa o tua atu i te mātauranga e āki nei te ture me matua whai.
- Ko te whakarite mai a Ngāi Tahu i te kaha o te pai haere i roto i ngā mahi o te mātauranga inā whakahāngaia atu ki ngā waitohu mātauranga o te motu.
- Ka tino mātau ngā tamariki me te hunga rangatahi o Ngāi Tahu ki tō rātou Ngāi Tahutanga.

Hapū

- Ko ngā whānau, ngā hapū me ngā Papatipu Rūnanga ngā pou e tautoko ana i ngā whāinga tiketike o te mātauranga mō Ngāi Tahu Whānui.
- Ko ngā Papatipu Rūnanga ngā wāhi matua hei roto ngā āhuatanga o te mātauranga.

Iwi

- Kei te whai wāhi a Ngāi Tahu ki ngā whakahaere hou, ki ngā pokapū rangahau ka whakatūria ki roto o Ngāi Tahu.
- Kua whai wāhi Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki ngā mātauranga katoa o te ao whānui.
- Ka whai tūranga whakahaere matua ngā uri o Ngāi Tahu i roto i ngā rōpū tūmataiti – tūmatanui hoki – huri noa i te ao.
- Katoa ngā tamariki Ngāi Tahu ka matatau ki ngā reo e rua (te reo Māori me te reo Pākehā) tae atu hoki ki te reo ake o Ngāi Tahu.

Te Kaitiakitanga Te Tāhuhu

Te Kaitiakitanga Nā te Ture o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, 1996, i whakatū Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei rōpū whakahaere, hei māngai anō hoki mō Ngāi Tahu Whānui. Ko ngā Papatipu Rūnanga tekau mā waru ngā wāhanga o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ā, nā rātou i whakatū ō rātou māngai tekau mā waru ki te noho i Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei rōpū whakahaere mō te iwi. Ka whakamanahia anō Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei rōpū whakahaere mō te iwi e te tūtōhinga me te Kawenata o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.

Te Awenga He whakanōhanga hou Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ā, he wā puāwai tēnei mōna. E tohua ana tōna āhuatanga hou e ngā kaupapa me ngā tikanga whakahaere o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, me tōna aronga ki ngā kaupapa popoto o te wā.

Nā te wehenga o ngā wāhanga o te whakanōhanga, i taea ai e Te Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu, me Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu te noho āhua motuhake i ngā mahi whakahaere. Nā tēnei āhuatanga ngā putanga o ngā kāporeihana i whakanui ake ai. Kua kimihia ngā tāngata mātau e āhei ana ki te whakatutuki i ngā whāinga popoto o te wā, ā, kua riro i a rātou ngā mahi whakatau tikanga. Kei te haere tonu tēnā āhuatanga.

Kua tutuki pai tēnei whakanōhanga i ngā mahi a Te Rūnanga o Ngāi Tahu, hēoi anō me hāngai anō hoki ōna āhuatanga ki te huringa o te wā, kia tika te whakatinanatanga o ngā whāinga rautaki roroa o Te Rūnanga o Ngāi Tahu i roto i a Ngāi Tahu 2025.

HE AHA NGĀ TINO TAKE / NGĀ MEA E AWE ANA?

Te Kaitiakitanga

- Ka mōhiotia Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō tō rātou rangatiratanga, tō rātou āhua tūmau, āhua urutau anō hoki, me ngā painga o ā rātou mahi.
- E kawē ana Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te mana whakatau kaupapa me te aronga rautaki o te iwi.
- Ka whakaaturia e Te Ture o Te Rūnanga o Ngāi Tahu me te tūtohinga o Ngāi Tahu te anga whakahaere o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Me whakatohu ngā kawenga o ngā mahi whakahaere a Te Rūnanga o Ngāi Tahu me ngā Papatipu Rūnanga tekau mā waru.

Te Whakahiatotanga o ngā tikanga whakahaere

- Kei te pūtake o te anga whakahaere o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, te whakaaro ki te noho tauwehe te taha e kawē ana i te mahi “tiaki me te whakanui i te puna rawa” me te taha e kawē ana i ngā mahi “whakarato, whakatoha i ngā ohaoha”. Ka riro i Te Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu, me Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu ēnei mahi. Mā ērā whakanōhanga e rua ngā uara me te manako o Te Rūnanga o Ngāi Tahu e pupuri, e whakaatu. (He kaitiaki Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te Ngāi Tahu Charitable Trust).

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

Te Kaitiakitanga

- He māngai Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō Ngāi Tahu Whānui i roto i ngā mahi whakatau tikanga mō te aronga o te iwi, ngā kaupapa whakahaere me ngā take-ā-iwi, i runga anō i te whakaaetanga o te iwi whānui ki tā ō rātou mema i kī ai.
- Nā te āhua tauwehe o te whakanōhanga, ka riro i ngā wāhanga he momo mana whakahaere motuhake, nā reira ka mate Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki te āta whakahaere i ngā tikanga arotūruki i ōna wāhanga katoa.

Te Whakahiatotanga o ngā Tikanga Whakahaere

- Ka tirohia e ngā whakanōhanga katoa a Te Rūnanga o Ngāi Tahu ā rātou mana kōkiri, ngā whāinga me ō rātou wawata, ia tau, ia tau, ā, ka whakamanahia ēnei e Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Ko ngā mātāpono me ngā uara o Ngāi Tahu ngā mea i matua whakaarohia e Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- E hāngai pū ana ngā kaupapa katoa i mahia e Ngāi Tahu ki ngā tikanga-ā-iwi, ki ngā kawenga o te ao ōhanga, me te whakaukaukatanga o te taiao.
- Nā ngā mahi whakahaere i ngā kaupapa hapori-ā-iwi me ngā hua i puta mai i ngā mahi-ā-iwi, ka noho Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei rōpū whakaratonga rawa ki te iwi whānui.
- He nui ngā kawenga o ngā Papatipu Rūnanga ki te whakarato i ngā rawa me ngā hua ki ngā uri o te iwi.

Ka whakatauiratia e ngā kaimahi o Te Rūnanga o Ngāi Tahu ngā tikanga me ngā uara o Ngāi Tahu.
He whakanōhanga ihupuku a Te Rūnanga o Ngāi Tahu.

- Nā te kaha o te whakanōhanga matua ki te pūpuri i ngā rawa-ā-iwi, ka whaihua te ōhanga o te iwi. Ahakoa tēnei, he rautaki matua tā Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki te tautoko i te whakatipunga o ngā Papatipu Rūnanga i ngā takiwā.
- He mea waiwai mā ngā whakanōhanga āpiti te uiuitanga o ngā Papatipu Rūnanga, i roto i ā rātou mahi katoa.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

Te Kaitiakitanga

- Me whakamana anō e Te Rūnanga o Ngāi Tahu ngā mana kōkiri a Te Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu, Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu, me te Tari o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Me āta whakapuaki e Te Rūnanga o Ngāi Tahu āna tohutohu ki Te Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu, me Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu. Ka whakapuaki hoki rātou i ō rātou hiahia mō ngā tūpono/ hua kia whāia e Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu.
- Nā ngā kaupapa whakangungu, whakaako hoki, i whakanui ake ngā pukenga o ngā māngai o Te Rūnanga o Ngāi Tahu. Nā tēnei i whakapai ake ngā mahi whakahaere-ā-iwi.
- Mā te whakahiatotanga o tētahi Whakataunga Whainga Rautaki mō te rima tau, e whakakaha ake ai tā Te Rūnanga o Ngāi Tahu mahi ki te whakatakoto whāinga mō kā wāhanga o Ngāi Tahu. Ka āta whakaatu te rautaki nei i ngā tikanga mō te whakahaere ratonga.
- I runga anō i te mahi o Te Rūnanga o Ngāi Tahu hei kaitiaki mō te iwi, ka āta whakatautikatia e rātou ngā taha e rua o whakatipu pūtea me te whakatoha huanga ki a Ngāi Tahu Whānui.
- Ka whakaaturia e Te Rūnanga o Ngāi Tahu ōna piringa ki ngā tikanga whakahaere rangatōpū, i roto i āna pūrongo-ā-tau.

Te Tāhuhu

- Ka whakahiato i ngā tikanga arotake i ngā mahi a ngā whakanōhanga āpiti o Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ā, ka tuku pūrongo mō ngā kitenga ki Te Rūnanga o Ngāi Tahu. Ka hanga houtia ngā anga whakahaere kia rite ki ngā mana kōkiri i whakamanahia e Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Kia whakanui i ngā mōhiotanga o ngā mahi whakahaere, ka whakatūria tētahi kaupapa tautoko kaiakopono, ā, kia whakahiatotia tētahi mahere kia tuku mana whakahaere ki a rātou e whai ā muri ake nei.

Hei ngā tau e rima ki ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

Te Kaitiakitanga

- E hāngai pū ana ngā mahi whakahaere me ngā anga ture katoa o te whakanōhanga ki ngā mana kōkiri a Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki Te Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu me Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu.

Te Tāhuhu

- Kua oti te pātengi raraunga o ngā pukenga tangata, ā, nā reira i whakanui ake te āhei o Ngāi Tahu ki te whai wāhi ki ngā mahi-ā-iwi.

Te Kaitiakitanga / governance

- I runga i te ara i whakatauhia e Ngāi Tahu 2025, ka riro mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu te mahi whakamana i ngā Whakataunga Whāinga Rautaki (SSI) me ngā Whakataunga o ngā Mātāpono me ngā Paetae (SPO), o ngā whakanōhanga me ngā wāhanga āpiti o Ngāi Tahu.
- Ka whakahiato Te Rūnanga o Ngāi Tahu i tētahi mahere me ētahi akomanga anō hoki, ki te āki i ngā uri me ngā māngai o te iwi ki te whakauru atu ki ngā tūranga whakahaere o Ngāi Tahu. Me matua whai ēnei kaupapa ki te whakapakari i te mātau o te hunga rā ki ngā tikanga-ā-iwi.

Te Tāhuhu / organisational development

- Ko Te Rūnanga o Ngāi Tahu me āna hinonga ngā kaitukumahi nunui mō ngā tāngata o Ngāi Tahu Whānui. I riro ngā tūranga i ngā tāngata i runga anō i te tikanga o “te tangata pai rawa atu mō te mahi”.
- He ūmanga, he haumi anō ā Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki Niu Tīreni, ā, ki tāwāhi hoki. E rite ana ēnā umanga ki ngā kāporeihana papai o Niu Tīreni.
- Ahakoa e whakatau ana ngā whakanōhanga motuhake i ā rātou ake rautaki, kei te pūtake o ā rātou mahi me ā rātou hinonga katoa, ngā uara me te manako o te iwi.

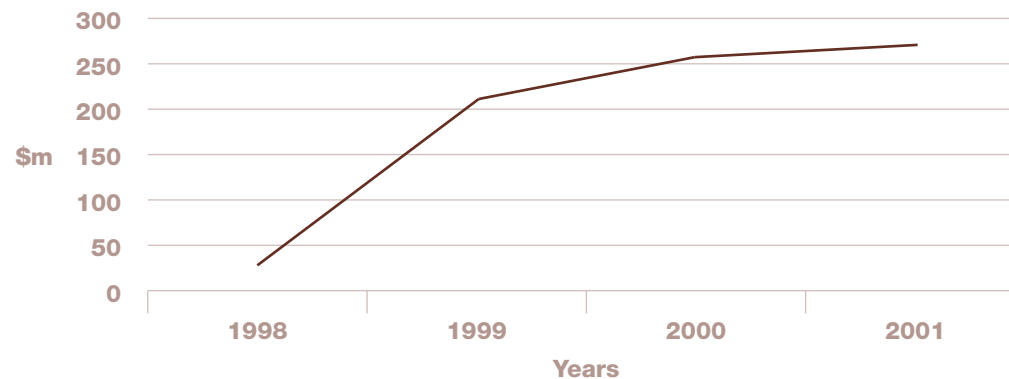
Te Pūtea

Te whakatakoto mahere hauami

Mā Te Pūtea te nuinga o Ngāi Tahu 2025 e whakatutuki. Mā te tiakitanga o tā tātou ōhanga rawa, e whakanui ake ai ngā rawa hei whakatinana i ngā hiahiatanga me ngā wawata o ngā whānau, ngā hapū, me te iwi.

Mai i te Whakataunga o te Karauna i te tau 1998, kua piki ake te tūtanga-ā-iwi i te 30 miriona tāra ki te 270 miriona tāra i te marama o Maruaroa, i te tau 2001. Ko te nuinga o aua hua i puta mai i waenganui i te tau 1998 me te tau 1999, i ahu mai i te Whakataunga o te Karauna me te Kaupapa Pāuhu Whiringa (DSP).

Ka whakaatatia te pikinga o te tūtanga-ā-iwi i roto i te kauwhata kei raro nei:
Ko te Taupāpātanga Titaranga – Ko te Pikinga o te Tūtanga-ā-Iwi 1998 –2001

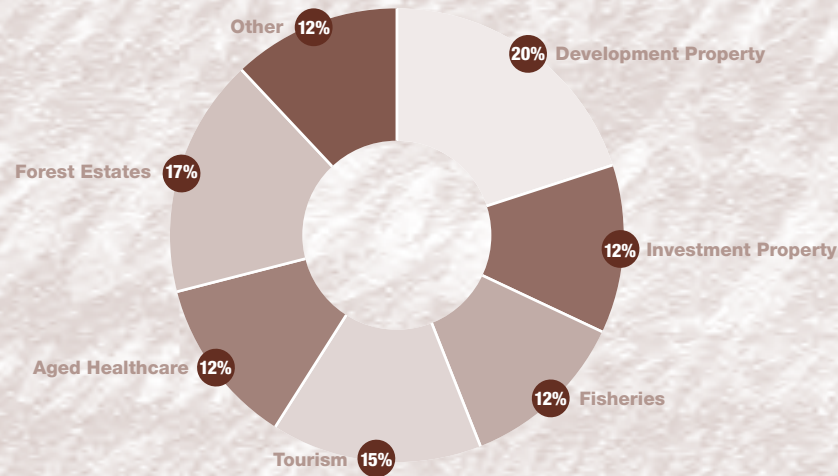

I roto i ngā tau e rima mai i te 1998 ki te 2002 (me te pūtea kua whakaritea mō te tau 2002) e 102 miriona tāra te toenga pūtea mō te whakahaerenga o ngā mahi a te iwi, i mua atu i te whakararanga.

Kei te tāpiri atu te 36 miriona tāra mō ngā pikinga o te pūtea o ngā hua i wāriutia houtia, ki ērā toenga pūtea o ngā whakahaerenga mahi, nā reira ko te tatauranga o te katoa o ngā tūtanga-ā-iwi kua eke ki te 138 miriona tāra. Kua whakararanga te 49 miriona tāra o tēnei pūtea.

HE AHA NGĀ TINO TAKE NGĀ MEA E AWE ANA?

- Kei te whakahirihi Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki runga i te tipunga o te pūtea hei whakatutuki i ngā hiahiatanga me ngā wawata o te iwi .
- E whakaarotia ana tērā te pūtea i whakamahia, e ngaringari ki te 334 miriona tāra ā te mutunga o Maruaroa o te tau 2002.
- Kei roto i puna haumi, ko ngā tūmomo rawa (arā mō te haumi me te whakareitanga), ngā mahinga ika, te tāpoi, ko te tiakitanga o te hauora kaumātua, ko ngā ngahere me ētahi atu tū kaupapa.
- Ka whakaaturia ēnei wāhanga e te kauwhata e whai ake nei:

Ko ngā wāhanga o ‘ētahi atu tū kaupapa’; ko te ukauka, Ko ngā Pāmu Pukepuke o Te Whakatipu, ko Te Pūtea, me ngā pāmu karapu.

E matua noho ana Te Whakataunga o Te Kereeme me ōna wāhanga i whai wāhi ki roto, arā ko Te Kaupapa Pāuhu Whiringa, ko Te Kauapapa o Te Mana Whiringa Tuatahi, me te whiringa o ngā rawa “Me Riro”, i te puna o ngā rawa i whakaatatia e te kauwhata o runga nei.

I riro i te iwi tētahi hua nunui nā te whiringa o ngā whenua ngāherehere, nā te tāpiritanga o ngā pūtea i whakaemihia e Ngā Kaitiaki Rēti Ngahere Karauna.

I whiria ngā Pāmu Pukepuke o Te Whakatipu i runga i tōna hiranga ki a Ngāi Tahu, me ngā whakaaro rautaki o te iwi. Koira tētahi wāhanga o ngā rawa “Me Riro”. I ēnei rā ka kitea he pito mata ō ēnei pāmu mō ngā mahi ahuhenua me ngā mahi tāpoi.

He haumi roroa te hokonga o ngā teihana pirihihima, ngā kōti, me ngā whenua ngāherehere, ā, nō wāhi kē hoki te pūtea hokohoko. Ka whakaaro pērā, kia whiwhi i te iwi ngā hua roroa nā te roanga o ngā rīhi ki te “Karauna” me te āhuatanga o ngā rīhi.

Ka tūmau te hiranga o te mana-ā-ture ki te hoko i ngā rawa a te Karauna, mō te rautaki whānui o te iwi.

KO TE PŪTAKETANGA O NGĀ WHAKAARO

Ko ngā Mātāpono Haumi

Ko ngā Wāhanga Haumi / Te Puna Rawa.

Mā te whānuitanga o te puna haumi e whakanui ana i ngā mea angitū, ā, ka whakaiti hoki i te āhua pāhekeheke o ngā hua roroa.

Mā te toronga whānui o ngā wāhanga o te puna haumi, e kore te whakanōhanga e noho whakaraerae ana ki tētahi wāhanga umanga, ki tētahi māketē rānei, ā, mā reira hoki e whakaiti ngā āhua tūpono e pā kino atu ana ki te wāriu o te haumi. Nō reira, e whakaarohia ana he tika ngā tawhā o te tūtohinga.

Ko Ngā Mea Tūpono

Kua riro i Te Rūnanga o Ngāi Tahu te mana whakahaere i ngā rawa me ngā kawenga, hei kaitiaki mō ngā rawa a Ngāi Tahu Whānui. Kā whakaatatia ēnei kawenga i roto i te mahere rautaki haumi mō ngā mea tūpono. Mō te nuinga o te wā, me whai e Te Rūnanga o Ngāi Tahu te ara o tūpato ki ngā mea tūpono. Hēoi anō ka mōhiotia he wā anō kia kōtiti i taua arā.

Ko ngā haumi i whakahaerea e te iwi, me ngā haumi i whakahaerea e ētahi atu

Ka whaihua ngā haumi i whakahaerea e te iwi i roto i ngā wāhanga e matatau ana a Ngāi Tahu me ērā wāhanga e ārotia nuitia e te iwi mai rānō. Hei tauira, ko te ahumahi hī ika. Ko tētahi o ngā pou herenga o te rautaki haumi, mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu e rapu ngā haumi e whakanui ake ana i ngā tūranga mahi, ngā kaupapa whakangungu tangata, me ngā mahi ārahi kaupapa.

Ka whai Te Rūnanga o Ngāi Tahu i te ara tautokorua mō ngā haumi nunui rawa mō te takitahi, me ngā wāhanga kāore e mōhiotia ana e te iwi. Mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu e whakatau menā he nunui te wāhanga o te puna haumika tukuna ki tētahi atu kia whakahaere.

Ka riro mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu te mana kōwhiriwhiri i tana rautaki haumi, me ngā tikanga mō ngā haumi e whakahaerea e te iwi, e tētahi atu rānei. Me āta whakahaere e ngā rangatira o Ngāi Tahu ēnei āhuatanga e rua kia whakatutuki ai i te whakaratonga o ngā tūmomo haumi whānui, me te whakatipunga whaihua o aua haumi.

Ko te Whakawehenga o ngā Whāinga

Kua whakaritea e te whakanōhanga te whakawehenga o ngā whāinga arumoni, me ngā whāinga whakahiato. Kua whakamanahia tēnei mana kōkiri e Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō tēnei wā.

Ko ngā Haumi ki Tāwāhi

He tikanga whakatiki ā Te Rūnanga o Ngāi Tahu mō te rahi o ngā haumi ki tāwāhi, kia kaua e nui ake i te 30% o ngā rawa katoa. Kua whakaaetia tēnei whakaritenga mō āiane, nā reira kāore he take kia whakarerekētia.

Ahakoia tēnei, he tino hiranga te tikanga o te toronga whānui o ngā wāhanga o te puna haumi ki tāwāhi, mō te rautaki haumi roroa, kia whakaiti ai i te whakaraeraetanga ki ngā hekenga o te ao ōhanga o Niu Tīreni.

Inā whakatao te rahi o ngā haumi ki tāwāhi, ka whakaarohia ēnei kaupapa e whai ake nei:

- He whānui hoki ngā wāhanga o ngā kaupapa e mahia ana, hei tauira ko ngā mahinga ika, e whiua nuitia e ngā kaupapa hoko ki tai, ā, he nui hoki ngā moni whiwhi e taurite ana ki te tāra o Amerika.
- He pai ake ngā haumi e whakahaerea ana e ētahi atu mō te wā popoto, i ngā haumi e whakahaerea ana e te iwi.
- Nā ngā ōritenga o ngā moni me ngā ao ōhanga o Aotearoa me Ahitereiria, kāore pea e tutuki pai i ngā whāinga o te haumi whānui i roto i Ahitereiria.
- Me matua tika tō tātou marae i te tuatahi, i mua tonu i tā tātou whakahaerenga haumi ki tāwāhi.

Ko te Tohanga Ika

He mea waiwai te tohanga o ngā ika-ā-iwi e puritia ana e Te Ohu Kaimoana (TOKM) menā kei te hiahia te iwi ki te noho tūmau i roto i te ahumahi ika. Ki te kore Te Rūnanga o Ngāi Tahu e whiwhi tohanga ika, ka pā kino tēnā ki a Ngāi Tahu Seafood Group me Te Rūnanga o Ngāi Tahu.

Ko te āheitanga ki te whakawhiwhi tere i te ukauka me te kapewhiti

Me arotūruki te āheitanga o te puna haumi ki te whakawhiwhi tere i te ukauka, nā te mea he uaua te mahi whakawhiti tere i te nuinga o ngā haumi e whakahaerea ana e te iwi, ki te ukauka. He mea waiwai te tiakitanga o te kapewhiti o te iwi mō te rautaki haumi, kia taea ai e Te Rūnanga o Ngāi Tahu ā rātou mahi te whakatutuki.

Ko ngā taumata o ngā nama

E kī ana te tūtohunga a Te Rūnanga o Ngāi Tahu, me tūmau te taupāpātanga o te nama ki te tūtanga, i runga anō i ngā tikanga ahumoni tika. Mā Te Rūnanga o Ngāi Tahu e whakatao te rahi o te katoa o ngā nama, ā ia te wā, ā ia te wā (ā, kei roto i tēnā ngā nama e puritia ana e ngā rawa). Ko te whakaaro o tēnei wā, kia kua e nui ake te taupāpātanga o te nama (me ngā nama e puritia ana e ngā rawa) ki te 35%. Menā ka taea, me rapu pūtea nama e puritia ana e ngā rawa.

Ko te Whakaratonga / Te Whakahokinga Haumi

I te marama o Mātahi i te tau 2000, kua whakatao Te Rūnanga o Ngāi Tahu ki te whai i te taupāpātanga tataringa kia 50% te whakaratonga, kia 50% te whakahokinga haumi hei te tau 2005.

Me pupuri ki tēnei taupāpātanga me te āheitanga ki te whakatutuki i ngā āhuatanga e tūpono ana tātou.

Ko te Tāke

I tēnei wā, kei te whakawāteatia te Ngāi Tahu Charitable Trust me ōna wāhanga i te tāke, nā tōna āhua tākoha. Me mau tonu i Te Rūnanga o Ngāi Tahu tēnei āhuatanga, ā, me matua mōhio hoki ki ngā ture o te wā e hāngai ana ki tēnei kaupapa.

Hei ngā tau e rima e tū mai nei

- Ka whakauru atu ngā uara me ngā mātāpono o Ngāi Tahu ki ngā rautaki haumi katoa.
- Ko tētahi wāhanga o te tātaritanga haumi, kia kitea menā ka whakanui ake ngā tūranga mahi mō ngā tāngata o Ngāi Tahu, hēoi anō kia kaua e whakatiki i ngā whāinga haumi.
- Kia tautoko i ngā haumi i roto i ngā umanga e noho pai ana ki ngā hinonga o Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Me mahi tonu kia noho whakawātea ana i ngā take.
- Kia whakanui ake ai i ngā kapewhiti me ngā mahi kia tūmau ngā whakarātonga.
- Ka whakatiki i te rahi o ngā nama, kia 25% o ngā mea kore puritia e ngā rawa, ā, kia 35% te katoa o ngā nama, ā, kei roto i tēnā ngā nama e puritia ana e ngā rawa. Me pēnei te āhuatanga tae atu ki te wā ka tirohia anō e Te Rūnanga o Ngāi Tahu.
- Me whai tūkaha i te tohanga o ngā hua motunga ika o mua i te whakataunga [PRESA], ā, tēnā ko ngā hua motunga ika o muri i te whakataunga [POSA], kia whakatipu haere i ngā pānga o Ngāi Tahu ki ngā mahinga ika.
- Kia pai tonu te noho o ngā wāhanga e rua o te haumi, ā, kei roto tonu ngā āhua kua whakaritea kēhia.
- Kia mau ki te pupuritanga o ngā rawa-ā-iwi ki tētahi wāhi, kia whakanui ake ai i ngā hononga me ngā hua.
- Mō te nuinga o te wā, me whai e Te Rūnanga o Ngāi Tahu te ara o tūpato ki ngā mea tūpono. Hēoi anō ka mōhiotia he wā anō kia kōtiti i taua arā.

- Ka whakamahia Te Kaupapa o Te Mana Whiringa Tuatahi hei whakanui i ngā hua, ā, me arotūruki i ngā pupuritanga o te Karauna i aua tikanga.
- Me mārama ki ngā hiranga o ētahi o ngā rawa ki ngā uri o Ngāi Tahu, nā reira kāore pea aua rawa e noho hei haumi whaihua pērā i ētahi atu rawa.
- Menā ka taea, ka whai i ngā haumi e whakahaerea e te iwi.
- Me rapu ngā hinonga tautokorua pai mō ngā mea tūpono.
- Me tuku haumi ki ngā pūtea whaimana ki tāwāhi.
- Kia tika ngā taupāpātanga o te āheitanga o te puna haumi ki te whakawhiwhi tere i te ukauka, kia tutuki pai i ngā whakahaerenga o ngā kaupapa Tahua.
- Kia tika te ngākau pono o ngā kaupapa pūtea, ā, me ngā tātari kaute o roto, a waho hoki, me te āta tātaritanga o ngā haumi katoa e whakaarohia ana. Ka whakamahi i te tiketiketanga o ngā tikanga whakahaere i ngā kaupapa pūtea, ā, ko ētahi āhuatanga o tēnā whāinga, ko ngā Rōpū Tautapa Pūtea. Ka rite tonu ngā tirohanga i ēnei kaupapa.

Hei ngā tau e rua tekau mā rima e tū mai nei

- Kia kaua e iti iho i te 50% o ngā moni whiwhi hei pupuri mō te pūtea haumi me te whakatipunga, engari kia ngāwari hoki ēnei whakaritenga menā ka rokohanga i ngā kaupapa ahurei.
- Ka āta whiria ētahi haumi ki tāwāhi kia whakahaerea e tētahi atu.

Whānau

- Nā te whakaratonga o Te Rūnanga o Ngāi Tahu i ngā pūtea, i whakatatukitia ngā hiahanga-ā-hapori, ā-tikanga, ā-ōhanga hoki o Ngāi Tahu Whānui.
- Kua whakanui ake ngā tūranga mahi mō Ngāi Tahu Whānui i te whakahaerenga o ngā haumi e whakahaerea ana e te iwi.

Hapū

- Ka riro tonu i ngā Papatipu Rūnanga ngā hua i puta mai i ngā pūtea a Te Rūnanga o Ngāi Tahu, ā, kua tae rātou katoa ki te āhua ukauka.
- Kua riro i ngā Papatipu Rūnanga ngā mea angitū i roto i te ao ōhanga, nā reira kua nui ake ā rātou puna rawa.

Iwi

- Kei te mōhiotia ko Te Rūnanga o Ngāi Tahu he whakanōhanga whai hiranga, ā, ko āna whakahaerenga ahumahi e taurite ana ki ngā mea papai rawa o te motu. Koia hoki te rōpū ōhanga whaimana i Te Waipounamu.

Rārangi Kupu

He Tātaitanga Rongo mō te Takotoranga Papa

Te Manatū Ahuwhenua, Ngāherehere

Te Tautiaki i ngā tini a Tangaroa

Te Papa Atawhai

Ngā hua motunga ika o mua i te whakataunga

Ngā hua motunga ika o muri i te whakataunga

Kāporeihana Whakawhanake o Ngāi Tahu

Te Kāporeihana Ōhanga o Ngāi Tahu

Te Kaupapa Pāuhu Whiringa

Te Kauapapa o Te Mana Whiringa Tuatahi

Ngā Kaitiaki Rēti Ngahere Karauna

Geographic Information System

Ministry of Agriculture and Forestry

Ministry of Fisheries

Department of Conservation

Pre-Settlement Assets (PRESA)

Post-Settlement Assets (POSA)

Ngāi Tahu Development Corporation

Ngāi Tahu Holdings Corporation

Deferred Selection Process (DSP)

The Right of First Refusal Process (RFR)

The Crown Forestry Rental Trust

